

Бердянський державний педагогічний університет

Факультет дошкільної, спеціальної та соціальної освіти

Кафедра соціальної роботи та інклюзивної освіти

Пояснювальна записка
до кваліфікаційної роботи

магістр

(освітній ступінь)

на тему

**«ВИКОРИСТАННЯ АРТ-ТЕРАПІЇ ЯК ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНО-
ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У РОБОТІ З ДІТЬМИ»**

Виконала: здобувач вищої освіти другого
(магістерського) рівня вищої освіти

II курсу, групи м 25 СР-з

Галузь знань 23 Соціальна робота
спеціальності 231 «Соціальна робота»

КУЛІКОВА Анна Володимирівна

Керівник:

к.пед.н., ст. викладач Анастасія ПОПОВА

Рецензент:

к.псих.н., доц. Наталя ЦИБУЛЯК

2021 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ДІТЬМИ У РОБОТІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА.....	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.
1.1. Арт-терапія як технологія соціально-педагогічної діяльності	Ошибка! Закладка не определена.
1.2. Основні напрямки та види арт-терапії у соціально-педагогічній діяльності	Ошибка! Закладка не определена.
1.3. Особливості використання арт-терапії у соціально-педагогічній діяльності при роботі з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку у закладах позашкільної освіти.....	Ошибка! Закладка не определена.
Висновки до першого розділу	Ошибка! Закладка не определена.
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ АРТ-ТЕРАПІЇ ЯК ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У РОБОТІ З ДІТЬМИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ ЗАКЛАДУ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.
2.1. Організація і методика проведення дослідження.....	Ошибка! Закладка не определена.
2.2. Експериментальна перевірка ефективності використання програми соціально-педагогічної арт-терапії у роботі закладів позашкільної освіти.	Ошибка! Закладка не определена.
2.3. Рекомендації щодо використання арт-терапії як технології соціально-педагогічної роботи у закладах позашкільної освіти.....	Ошибка! Закладка не определена.
ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ.....	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.
ВИСНОВКИ	7
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	11

ДОДАТКИ..... **ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.**

ВСТУП

Актуальність дослідження. Соціально-педагогічна діяльність є важливою складовою освітнього процесу у різних типах закладів освіти, оскільки її метою є забезпечення створення сприятливих умов для особистісного розвитку дитини (фізичного, соціального, духовно-морального, інтелектуального), надання їй комплексної соціально-психолого-педагогічної допомоги у саморозвитку та самореалізації в процесі соціалізації, а також захист дитини (соціальна, психолого-педагогічна, моральна) у її життєвому просторі. Тому, важливим завданням соціально-педагогічної діяльності є пошук ефективних технологій для реалізації основної мети цієї діяльності.

Арт-терапія як технологія соціально-педагогічної діяльності спрямована на вирішення одразу декількох проблем, зокрема соціально-психологічних проблем, пов'язаних із віковими періодами або зміною соціального статусу та формуванням ефективних моделей і стратегій поведінки, що позитивно впливають на розвиток особистості дитини та процес її соціалізації. Оскільки, мистецтво розглядається не тільки як фактор розвитку та формування особистості, але і як ефективний засіб профілактики та корекції порушень, збереження здоров'я дітей та підлітків, захисту психіки дитини від агресивних впливів соціального середовища.

Використання арт-терапії має великий виховний потенціал у системі закладів освіти різного типу, особливо у закладах позашкільної освіти у межах гурткової роботи, оскільки по суті гурткова робота на початковому рівні з вихованцями молодшого шкільного віку у закладах позашкільної освіти і є різновидом арт-терапевтичної соціально-педагогічної технології, яка за допомогою різних засобів мистецтва сприяє розвитку особистості дитини, її соціалізації та адаптації та вирішує поведінкові та комунікативні проблеми.

У цьому аспекті важливого значення набуває дослідження особливостей використання арт-терапії як соціально-педагогічної технології у роботі з дітьми, особливо у закладах позашкільної освіти, які є осередком розвитку потенціалу особистості та допоміжним інструментом їх соціальної адаптації.

Як показало наше вивчення, різні аспекти проблеми представлені у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених. Так зокрема, арт-терапія як вид психологічної допомоги різним категоріям населення розглядається у роботах А. Копитіна, Б. Карвасарського, Е. Свистуновської, Л. Лебедевої. Досвід застосування арт-терапії у педагогічній і соціально-педагогічній діяльності відображений у роботах М. Алексєєвої, Є. Кузьміної, Л. Лебедевої, А.В. Гришина, Л. Аметової, Є. Медведєвої, І. Левченко, Л. Комісарової, Т. Добровольської, С. Рибаків. Використання арт-терапії у закладах освіти досліджувалось науковцями таких країн, як США (С. Аллан, Р. Ірвуд, Г. Федорко, В. Хольцман, П. Монтанарі, Л. Сільвер, К. Холт, А. Кейзер та інші) та Великобританія (А. Боронська, Ж. Велсбі, М. Лібман та інші).

Однак, результати бібліографічного аналізу дають підстави стверджувати, що проблема використання арт-терапії як технології соціально-педагогічної діяльності з дітьми в умовах закладу позашкільної освіти не була предметом окремого дослідження і потребує виокремлення особливостей її організації, що зумовлене низкою суперечностей, а саме між: об'єктивною потребою використання соціально-педагогічного потенціалу закладів позашкільної освіти та відсутністю чіткої методології організації цього процесу; використанням альтернативних технологій у соціально-педагогічній роботі, зокрема арт-терапії та відсутністю досліджень щодо особливостей її впровадження у системі соціально-педагогічної взаємодії учасників освітнього процесу закладів позашкільної освіти. Необхідність розв'язання окреслених суперечностей, актуальність, доцільність й об'єктивна потреба у використанні арт-терапії як технології соціально-педагогічної діяльності зумовили вибір теми магістерської роботи **«Використання арт-терапії як технології соціально-педагогічної діяльності у роботі з дітьми»**.

Об'єкт дослідження – арт-терапія як соціально-педагогічна технологія.

Предмет дослідження – особливості використання арт-терапії як технології соціально-педагогічної діяльності у роботі з дітьми молодшого шкільного віку у системі закладів позашкільної освіти.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати особливості використання арт-терапії як технології соціально-педагогічної діяльності у роботі з дітьми молодшого шкільного віку у системі закладів позашкільної освіти, розробити та експериментально перевірити ефективність застосування програми соціально-педагогічної арт-терапії задля підвищення рівня гармонізації розвитку особистості дитини.

Гіпотеза дослідження: використання арт-терапії як технології соціально-педагогічної діяльності буде успішним за таких умов: врахована сукупність положень, що складають теоретичні основи арт-терапії; проаналізовані та враховані особливості використання арт-терапії як технології соціально-педагогічної діяльності у роботі з дітьми молодшого шкільного віку у системі закладів позашкільної освіти; розроблена та реалізована програма соціально-педагогічної арт-терапії.

Відповідно до мети, об'єкта та предмета дослідження визначені його **завдання:**

1. Схарактеризувати арт-терапію як технологію соціально-педагогічної діяльності.
2. Визначити основні напрямки та види арт-терапії у соціально-педагогічній діяльності.
3. Дослідити особливості використання арт-терапії у соціально-педагогічній діяльності у роботі з дітьми молодшого шкільного віку у закладах позашкільної освіти.
4. Експериментально перевірити ефективність програми соціально-педагогічної арт-терапії для дітей молодшого шкільного віку у закладах позашкільної освіти.
5. Розробити рекомендації щодо розробки програм соціально-педагогічної арт-терапії для дітей молодшого шкільного віку у закладах позашкільної освіти.

- **Методи дослідження.** Для досягнення мети та виконання визначених завдань використано комплекс таких методів: *загальнонаукові* (аналіз, синтез, систематизація, порівняння, узагальнення використовувалися для вивчення праць зарубіжних і вітчизняних науковців); *конкретно-наукові*: (категоріальний аналіз –

для розкриття змісту й уточнення дефініцій основоположних понять; структурно-функціональний аналіз – для з'ясування структурних, змістових і процесуальних особливостей організацій арт-терапії як технології соціально-педагогічної діяльності; структурно-логічний аналіз – для виокремлення особливостей використання арт-терапії у роботі з дітьми молодшого шкільного віку в умовах закладу позашкільної освіти; *емпіричні* (спостереження, анкетування, тестування, бесіди та інтерв'ю з учнями); *експериментальні* (психолого-педагогічний експеримент констатувальний, формувальний та контрольний, що дозволить перевірити ефективність служби); *статистичні* (обробка та узагальнення науково-теоретичних та дослідно-експериментальних даних (кількісний і якісний аналіз), які забезпечили можливість за здобутими результатами оцінити педагогічну ефективність проведеного дослідження).

Структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (усього 58 найменувань, 4 з яких – іноземною мовою) та додатків на 27 сторінках. Повний обсяг магістерської роботи становить 105 сторінок, основний зміст викладено на 82 сторінках. Робота містить 13 таблиць та 11 рисунків.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів дослідження проблеми використання арт-терапії як технології соціально-педагогічної діяльності у роботі з дітьми свідчить про досягнення мети й вирішення завдань наукового пошуку та дає підстави до таких висновків.

Проблема використання арт-терапії як технології соціально-педагогічної роботи у роботі з дітьми молодшого шкільного віку, особливо в системі гурткової роботи закладів позашкільної освіти становить значний інтерес для українських та зарубіжних дослідників, однак вона не була предметом системних наукових пошуків.

1. На основі вивчення наукових та літературних джерел проаналізовано сутність базових понять дослідження «арт-терапія», «арт-терапевтичні технології», «соціально-педагогічна арт-терапія». Схарактеризовано арт-терапію як технологію соціально-педагогічної діяльності у єдності її основних компонентів (мета, основні завдання, алгоритм дій (етапи), що реалізуються за допомогою сукупності методів, засобів і прийомів). Встановлено, що метою соціально-педагогічної арт-терапії є гармонізація розвитку особистості через розвиток здатності самовираження і самопізнання. Досліджено завдання арт-терапії як технології соціально-педагогічної технології, до яких відносимо виховні, корекційні, психотерапевтичні, діагностичні, розвиваючі.

На підставі проведеного аналізу наукових і літературних джерел можна зробити висновок про те, що арт-терапія – це спосіб і технологія соціальної корекції і соціальної реабілітації незначних поведінкових труднощів, пов'язаних із віковими особливостями розвитку дитини і процесом її соціалізації до нових умов соціального середовища засобами мистецтва та художньої діяльності задля гармонізації особистісного розвитку дитини.

2. Визначено, що до основних напрямів арт-терапії відносять: динамічно-та гештальт-орієнтовану арт-терапію, кожна з яких має свою специфіку та особливості проведення, що конкретизовані у її основних видах,

як-от: ізотерапія, бібліотерапія, музикотерапія, імаго терапія, казкотерапія, кінезітерапія, драматерія, ігрова терапія тощо. Встановлено, що усі види арт-терапії передбачають використання технік арт-терапії, які при роботі з дітьми, виступають в якості інструменту соціалізації та соціальної адаптації, до яких відносимо «роботу з матеріалами», «практичні навички», «почуття і емоції», «сприйняття себе», «я працюю в групі». Схарактеризовано випадки (незначні психічні розлади, затримку психоемоційного розвитку, поведінкові порушення, проблеми із спілкуванням в групі, високий рівень агресивності, тривожності, недостатню увагу з боку батьків і дорослих в своїй сім'ї) у яких доречно використовувати арт-терапію як технологію соціально-педагогічної діяльності та позитивні результати такої діяльності (ефективне емоційне реагування, полегшення процесу комунікації, розвиток довільності і здатності до саморегуляції).

3. Аналіз наукових та літературних джерел уможливив виявлення особливостей організації арт-терапії як технології соціально-педагогічної діяльності у закладах позашкільної освіти з дітьми молодшого шкільного віку, до яких відносимо: використання арт-терапії як технології соціально-педагогічної діяльності повинно бути побудовано з урахуванням вікових особливостей дітей, встановлено, що найбільш сенситивним віком для запровадження різних технологій соціально-педагогічної діяльності, зокрема арт-терапії, є дошкільний та молодший шкільний вік; арт-терапія – це чітко структурований процес, побудований на трьох основних етапах (підготовчий, корекційний (образотворчий), завершувальний), кожен з яких має свої завдання, спрямовані на розвиток дитини та її потенційних можливостей, корекцію незначних відхилень у соціальній адаптації, спілкуванні та взаємодії з однолітками; використання арт-терапії як соціально-педагогічної діяльності у закладах позашкільної освіти має ряд переваг, що виявляються у простоті, високій ефективності, відсутності протипоказань, високому інтересі дітей; по суті, будь-яка гурткова робота, пов'язана з мистецтвом на початковому рівні – це форма арт-терапії, спрямована на розвиток творчого потенціалу та вирішення

певних психологічних проблем, пов'язаних із віковими періодами або зміною соціального статусу та формування ефективних моделей і стратегій поведінки; основними результатами соціально-педагогічної діяльності в контексті застосування арт-терапії у позашкільних закладах освіти є розвиток потенціалу дитини через соціально-психологічні зміни у дітей (гармонізація емоційної сфери, розвиток здорових установок і мотивацій, корекція поведінкових порушень тощо), що уможливають більш успішний процес навчання і соціальної адаптації до нових умов; заклади позашкільної освіти повинні прагнути до комплексної інтеграції та застосування арт-терапевтичних технологій, що поєднують різні види мистецтва (музику, танці, малювання, книги, театр тощо) і спрямовані на створення цілісного соціокультурного середовища, що виключає виникнення бар'єрів або перешкод і сприяє соціальній адаптації, соціалізації та формуванню вірних стратегій поведінки у взаємодії із соціокультурним середовищем.

4. Аналіз теоретичних та проведення первинної діагностики рівня гармонізації особистісного розвитку особистості дітей молодшого шкільного віку в умовах гурткової роботи закладів позашкільної освіти за визначеними критеріями (мотиваційний, емоційний, когнітивно-рефлексивний, комунікативно-поведінковий) на основі показників та рівнів (високий, середній, низький) довели необхідність розробки та реалізації програми соціально-педагогічної арт-терапії задля гармонізації особистісного розвитку дітей молодшого шкільного віку в умовах закладів позашкільної освіти. Після реалізації програми була проведена вторинна діагностика, яка дозволила зробити висновки про те, що розроблена та впроваджена програма соціально-педагогічної арт-терапії була ефективною, про що свідчать достовірні відмінності між результатами контрольної та експериментальної груп до та після реалізації програми із врахуванням наступних умов: врахована сукупність положень, що складають теоретичні основи арт-терапії; проаналізовані та враховані особливості використання арт-терапії як технології соціально-педагогічної діяльності у роботі з дітьми молодшого шкільного віку у системі

закладів позашкільної освіти; розроблена та реалізована програма соціально-педагогічної арт-терапії.

5. Враховуючи специфіку використання арт-терапії як технології соціально-педагогічної діяльності з дітьми молодшого шкільного віку у системі закладів позашкільної освіти, нами були розроблені рекомендації стосовно розробки та впровадження програми соціально-педагогічної арт-терапії задля гармонізації особистісного розвитку дітей молодшого шкільного віку. У рекомендаціях пропонується алгоритм роботи з розроблення програми соціально-педагогічної арт-терапії.

Виконання вищезазначених завдань дає змогу говорити про успішне виконання магістерського дослідження, теоретичну та практичну базу якого можна використовувати при подальшому вивченні особливостей використання арт-терапії як технології соціально-педагогічної діяльності з дітьми у різних типах закладів освіти.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів цієї проблеми. Подальші наукові пошуки доцільно спрямувати на вивчення особливостей використання соціально-педагогічної арт-терапії у різних типах закладах освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Банкул Л. Д. Гармонізація емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку засобами арт-терапії. *Соціальна педагогіка. Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка*, №7, 1997. 12 С.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / пер. с англ. Москва: Прогресс, 1986. 420 с.
3. Бех І. Д. Особистісно-орієнтоване виховання в сучасній соціокультурній ситуації. *Креативна педагогіка. Наук.-метод. зб. / Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки*. Вінниця, 2010. Вип. 2. С. 18.
4. Бех І.Д. Ідентифікація у вихованні та розвитку особистості // *Педагогіка і психологія*. 2013. С.42-49.
5. Бойко А. Використання арт-педагогічних технологій як засобу творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки»* [Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя] / за заг. ред. проф. Є. І. Коваленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя. 2014. № 5. С. 68-73.
6. Бриндіков Ю. Л. Арт-терапія: суть, можливості роботи з військовослужбовцями учасниками бойових дій. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2017. Вип. 2 (41). С. 42–45.
7. Вайнола Р. Х. Технологізація соціально-педагогічної роботи. ННУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. 134 с.
8. Вознесенська О.Л. Арт-терапія в роботі практичного психолога: Використання арт-технологій в освіті. Мова. – Київ: Шкільний світ, 2007. 120 с.
9. Вознесенська О. Л., Гундертайло Ю. Д., Латуненко Ю. Є., Небезанська О. А., Осадчук Л. А., Плетка О. Т., Скнар О. М., Яценя А. А. Концепція впровадження арт-терапії в дитячих лікарнях [За заг. ред. О.Л. Вознесенської, О.М. Скнар] Київ: Міленіум, 2007. 80 с.

10. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. Т. 4. Детская психология. М.: Педагогика, 1984. 432 с.
11. Данильчук К. В. Особливості розвитку образу–Я у молодших школярів засобами арт-терапії : дипломна робота / К. В. Данильчук ; ТНПУ ім. В. Гнатюка, ІПП, псих.-пед. від-ня ; наук. кер. О. М. Шевченко. Тернопіль, 2015. 79 с.
12. Данильчук К. Розвиток образу–Я молодших школярів методами арт-терапії. *Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2015. Вип. 37. С. 31–34.
13. Дитина у сучасному соціопросторі : навчальний посібник / Т. О. Піроженко, С. О. Ладивір, К. В. Карасьова [та ін.]; за ред.Т. О. Піроженко. К. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 272 с.
14. Драченко Н. Ю. Корекція важковиховуваності молодших школярів в умовах притулку для неповнолітніх засобами арт-терапії : дипломна робота / Н. Ю. Драченко ; ТНПУ ім. В. Гнатюка, псих.-пед. ф-т ; наук. кер. О. В. Сорока. Тернопіль, 2011.
15. Євтушина, М. П. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до використання арт-терапії в роботі з дітьми із особливими потребами: монографія. Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2017. С. 97-112;
16. Завацька Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога : навч. посіб. для ВНЗ / Л. М. Завацька. К. : Слово, 2008. 240 с.
17. Капська А. Й. Технології соціально-педагогічної роботи з сім'ями: Навчально-методичний посібник. К. : Слово, 2015. 328 с.
18. Киселева М. В. Арт-терапия в практической психологии и социальной работе. Спб: Речь, 2007. 336 с.
19. Колошина Т. Ю. Арт-терапевтические техники в тренинге: характеристики и использование. Практическон пособие для тренера / Т. Ю. Колошина, А. А. Трусъ. СПб.: Речь, 2010. 189 с.
20. Копытин А. И. Теория и практика арт-терапии. СПб.: Питер, 2002. 368 с.

21. Костіков В.О. Переваги арт-терапії як засобу адаптації дітей молодшого шкільного віку до умов навчально-виховного процесу. Молодий вчений. 2015. № 5(20). Ч. 3. С. 104–107.
22. Куфтяк Е.В., Самохвалова А.Г. Особенности адаптивного поведения детей в ситуации школьных и коммуникативных трудностей. *Клиническая и специальная психология*. 2015. Т. 4. № 4.
23. Лебедева Л. Д. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий. СПб.: Речь, 2003. 256 с.
24. Ленів З.П. Діагностика усного мовлення старших дошкільників засобами арт-терапії: Навчально-методичний посібник. К.: Спадщина, 2011. 64 с.
25. Лобунько В. С. Самоствердження як психологічний чинник особистісного розвитку дитини дошкільного віку. Дис. на здобуття наук. ст. к. псих.наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. НПУ імені М. П. Драгоманова, Київ, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Хмельницький, 2018. 265 с.
26. Макаренко А.С. О воспитании/ А.С.Макаренко; Сост. и авт. вступ. ст. В.С.Хелемендик.-Москва: Политиздат, 1988. 255с.
27. Мішкулинець, О. О. Використання арт-терапевтичних методик в умовах інклюзивного освітнього середовища. *Психологія: теорія і практика*. Мукачево: РВВ МДУ, 2018, 2, 76-89.
28. Назаренко Е . Арт–терапия.URL: [http://liveandlearn.ru/Art- terapiya.html](http://liveandlearn.ru/Art-terapiya.html).
29. Олійник І. В. Арт-терапія як одна з інноваційних психолого-педагогічних технологій у професійній діяльності соціальних працівників. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2018. Вип. 61. С. 208 – 213.
30. Підгірна О. С. Особливості застосування арт-терапії у соціально-педагогічній роботі з молодшими школярами із неблагополучних сімей : магістерська робота / О. С. Підгірна ; ТНПУ ім. В. Гнатюка, ІПП, псих.-пед. відня ; наук. кер. Ю. Й. Поліщук. Тернопіль, 2013.
31. Подкоритова Л. О. Особливості впливу арт-терапії на розвиток рефлексії фахівців соціономічної сфери. *Проблеми сучасної психології*. Збірник наукових

праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України. 2016. Вип. 34. Кам'янець-Подільський: Аксіома. С. 431–445.

32. Полторак Л. Роль методів арт-терапії у професійній діяльності соціальних працівників. *Витоки педагогічної майстерності*. 2013. Вип. 11. С. 261–265.

33. Попов Т. Применение арт-терапии в социальной сфере. *Вестник Восточно-Сибирской открытой академии*. 2013. № 7. URL: <http://vsoa.esrae.ru/pdf/2013/7/722.pdf>

34. Практическая арт-терапия: Лечение, реабилитация, тренинг / Под ред. А.И. Копытина. М.: «Когито-Центр», 2008. 288 с.

35. Про позашкільну освіту: ЗУ від 22.06.2000 № 1841-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text>

36. П'ятницька-Позднякова І. С. Арт-терапевтичні можливості видів мистецтва. *Педагогіка* : наук. пр. 2009. Вип. 95, т. 108. С. 36–42.

37. Реалії вибору дитиною соціально значущих цінностей: посібник / Т.О. Піроженко, Л.І. Соловійова, І.І. Карабаєва [та ін.] ; за ред. Т.О. Піроженко. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2017. 64 с.

38. Росік Т. Використання технік арт-терапії в соціальній роботі. *Соціальний працівник*. 2007. № 16. С. 1–31.

39. Руденко Ю.Ю. Арт-терапія в соціальній роботі. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції «Соціальна робота XXI століття в Україні: теорія та практика»*, [ЦДПУ ім. В. Винниченка]. 2018. URL: <https://www.cuspu.edu.ua/ua/konferen-2018-2019-arhiv/konferentsii-2018-2019>.

40. Сарака Т. В. Корекція тривожності у молодших школярів засобами арт-терапії : дипломна робота / Т. В. Сарака ; ТДПУ ім. В. Гнатюка, ФПП, псих.-пед. від-ня ; наук. кер. О. В. Сорока. Тернопіль, 2004. 65 с.

41. Сеньковська О. М. Особливості розвитку мотивації до творчої діяльності у дітей молодшого шкільного віку засобами арт-терапії : дипломна робота /

- О. М. Сеньковська ; ТНПУ ім. В. Гнатюка, ІПП, псих.-пед. від-ня ; наук. кер. І. П. Андрійчук. Тернопіль, 2016.
42. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія / О.В. Скрипченко. К.: Бібліотека українських підручників, 2010. 345с.
43. Сорока О. В. Арт-терапія – інноваційна педагогічна технологія для роботи з молодшими школярами. *Підготовка майбутніх учителів до реалізації державного стандарту початкової загальної освіти*. 2013. С. 82–85.
44. Сорока О. В. Арт-терапія як засіб корекції важковиховуваності молодших школярів-вихованців притулку для неповнолітніх. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Педагогіка*. 2011. № 4. С. 177–183.
45. Сорока О.В. Арт-терапія як засіб корекції важковиховуваності молодших школярів – вихованців притулку для неповнолітніх. *Наукові записки. Серія: Педагогіка*. 2011. № 4. С. 178–183.
46. Стойко М. І. Психологічні особливості розвитку творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку засобами арт-терапії : дипломна робота / М. І. Стойко ; ТНПУ ім. В. Гнатюка, ІПП, псих.-пед. від-ня ; наук. кер. В. І. Сіткар. Тернопіль, 2014.
47. Сусанина И. В. Введение в арт-терапию : учеб. пособ. / И. В. Сусанина. М. : Когито-Центр, 2007. 95 с.
48. Титаренко О. І. Використання арт-терапії в психолого-педагогічному супроводі освітнього процесу [Електронний ресурс]. *Електронний збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти*. URL : http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp6/tytarenko.pdf
49. Фесюкова Л. Б. Як виховати генія / Л. Б. Фесюкова. Х.: Вид-во «Ранок», 2010. 192 с.
50. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / З. Фрейд. М. :Наука, 1989. 456 с.

51. Хіля А. Арт-терапія як об'єкт наукового дослідження у працях зарубіжних та вітчизняних учених. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 5 (59). С. 394 – 405 .
52. Чопик С. В. Рівень домагань як психологічна детермінанта особистісного розвитку молодшого школяра : дис. ... канд. психол. н. : 19.00.07 / Нац. пед. університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 210 с.
53. Щетинина А. М. Диагностика социального развития ребенка: Учебно-методическое пособие. Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2000. 88 с.
54. Эльконин, Д. Б. Психология игры. Москва : Педагогика, 1978. 301 с.
55. Duncan M. Taking Art Therapy Outside of the Studio: Bringing Creativity and Care to Women Within a Boston Homeless Shelter. URL: https://digitalcommons.lesley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1102&context=expressive_theses
56. Hinz L.D. Media Considerations in Art Therapy: Directions for Future Research. *The Wiley Hand-book of Art Therapy, First Edition*. Edited by David E. Gussak and Marcia L. Rosal. John Wiley & Sons, Ltd. Published, 2016. 135-145.
57. Larrabee, M.J. (1982) Working with reluctant clients through affirmation techniques. *Personnel & Guidance Journal*, 61(2). 105–110.
58. Liebmann M. *Art Therapy for Groups: A Handbook of Themes, Games and Exercises*. Cambridge, MA : Brooklyn Books, 1986. 294 p.